

Problem kring 1930-talets sovjetiska agrarhistoria

LENNART SAMUELSON*

*Stockholm Institute of Transition
Economics (SITE)*

En milstolpe i forskningen om tvångskollektiviseringen på 1930-talet i Ryssland och Ukraina var det dagslånga seminariet på Vetenskapsakademien i Moskva den 9 mars 2004. *Key note speakers* var Viktor Danilov och Stanislav Kultjitskij från den ryska respektive den ukrainska forskarvärlden. Sedan arkiven efter 1991 blivit tillgängliga hade det utkristalliserats två huvudtolkningar inom respektive forskarsamhälle. I Ryssland genomfördes en rad internationella dokumentprojekt under Danilovs ledning. Bland annat om bonderevolter mot sovjetmakten 1920–1921 och om kollektiviseringen av landsbygden på 1930-talet. Syftet var att göra så stora arkivbestånd som möjligt kända för forskare och samtidigt förhindra en liknande återgång till stängda arkiv som drabbade Sovjetunionens historiker i mitten av 1960-talet.¹ Det resulterade i ett dussintal gedigna verk med hundratals dokument om kollektiviseringen, fördrivningen av de burgna bönderna ("kulakerna") samt svälten på landsbygden fram till 1933.²

Under tiden hade i Ukraina inte bara ett stort antal dokumentvolymer publicerats, redigerade av Stanislav Kultjitskij, Valerij Vasiljev och Jurij Sjapoval. Landets politiska ledning och presidenter anammade redan på nittioalet den tes som tidigare drivits i den ukrainska diasporan i Nordamerika, nämligen att svälten 1932–1933 var ett av Stalin, Kaganovitj och andra bolsjeviker avsiktligt genomfört folk mord. Detta beteckna-

* Docent i ekonomisk historia

1. Se vidare min och Andrej Sorokins översikt "Den ryska 'arkivrevolutionen': Källvolymer belyser sovjetepokens mörka sidor", *Historisk tidskrift* 127:4 (2007) s. 739–756 rörande viktiga problem i sovjethistorien.

2. Se min tidigare genomgång, Lennart Samuelson, "1900-talets tragedier på den sovjetiska landsbygden: Nya källor och tolkningar", *Historisk tidskrift* 124:3 (2004) s. 417–427.

des som "Holodomor" (ukrainska *holod* = svält, *mor* eller *morit* = död, att döda) och tesen om folkmordet riktat mot Ukraina vann genklang i politiska kretsar i Kanada och USA. Än mer uppmärksamrad blev den historietolkningen efter att den brittiske historikern Robert Conquest publicerade sin banbrytande *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* 1986. Vi kan notera att Sveriges Television i april 1988 sände dokumentären "Harvest of Despair" baserad på Conquests bok. Då lät SVT:s Moskva-korrespondent Elisabeth Hedborg intervjua just Viktor Danilov, redan välkänd som expert på kollektiviseringens historia. Danilov framhöll förtjänster i dokumentären, men även brister i Conquests narrativ. Främst betonade Danilov att det på 1920-talet hade funnits en spontan strävan "underifrån" att grunda kollektivjordbruk, men att Stalins tvångspolitik som inleddes 1930 förvrängde utvecklingen. Danilov underströk vidare att svältkatastrofen 1932–1933 inte varit begränsad till Ukraina, utan även omfattade norra Kaukasus och flera regioner längs floden Volga i Ryssland. Han hade själv som barn i Orenburg, i södra Ural, upplevt kusliga scener på morgnar då utsultna hittades döende eller döda längs gatorna. Vid Vetenskapsrådets konferens i Sigtuna i juni år 2000 om kommunismens brott möttes för första gången Conquest och Danilov, dessa två föregångare på forskningsområdet som varit bekanta genom debattartiklar – ett livligt meningsutbyte följde.

Två huvudlinjer i forskningen om Sovjetunionens 1930-tal kvarstår allt sedan dess. Den ena omfattas av de flesta historiker i Ryssland och pekar ut tre skilda stadier: en svält i Ryssland med start 1929, en omfattande hungersnöd i Kazachstan, kopplad till upplösningen av nomadsamhället 1931, och en svältkatastrof i Ukraina 1932 som kulminerade under år 1933. Den ukrainska traditionen har däremot specifikt pekat på omständigheterna under slutet av 1932 och början av 1933, då den högsta politiska ledningen avsiktligt skulle drivit en rekvisitionspolitik riktad mot de ukrainska bönderna, mot såväl dem på kolchoser som dem som alltjämt bedrev enskilda jordbruk. Detta orsakade sålunda en medvetet framkallad svältkatastrof med över tre miljoner offer.

Den ryska historietraditionen om kollektiviseringen av landsbygden

Viktor Danilov kom liksom flera andra veteraner bland Rysslands agrarhistoriker att ägna åtskilliga år till sökanden i arkiven. Han sammanställde ett antal dokumentsamlingar om agrara förhållanden från slutet

av 1800-talet fram till 1930-talet.³ En speciell källkategori utgjordes av rapporter som Danilov upptäckte i Federala Säkerhets tjänsten FSB:s arkiv. De rapporter från olika delar av landet som skrevs av lokala och regionala säkerhetsorgan var väl så rättframma beträffande förhållanden, resultat och misslyckanden som de mer friserade, schablonmässiga rapporter som partiets lokalorgan skickade till högsta ledningen.⁴ Danilov omkom 2004 i en olycka och fick aldrig möjligheten att själv summera sin omfattande arkivforskning i monografier eller synteser.⁵ Postumt utgavs både hans tidiga verk från 1960-talet, som stoppats av Brezjneverans censorer, och opublicerade manuskript samt artiklar som visade på bredden i hans forskarsatser.⁶

Viktor Kondrasjin har sedan dess gjort de mest omfattande studierna av svältens på 1930-talet, dels i monografier om svältens i olika delar av Ryssland,⁷ dels genom att redigera fundamentala dokumentsamlingar. De sistnämnda ger bästa underlaget för analyser av svältens utbredning och omfattning i hela Sovjetunionen, med tonvikt på Ryssland och Kazachstan. Intentionen att göra en motsvarande arkivinventering och publicera de mest representativa, och informativa arkivdokumenten tillsammans med ukrainska historiker kunde inte förverkligas.⁸

3. Viktor Petrovitj Danilov (red.), *Tragedija Sovetskoj Derevni: Kollektivizatsija i raskulatjivanie, 1927–1939*, [Den sovjetiska landsbygdens tragedi: Kollektiviseringen och avkulakiseringen, 1927–1939], 5 volymer, (Moskva 1999–2004). Endast första volymen översatt: Lynne Viola, Viktor Petrovich Danilov, Denis Kozlov, *The War Against the Peasantry, 1927–1930: The Tragedy of the Soviet Countryside* (New Haven 2005).

4. Viktor Petrovitj Danilov & Alexis Berelovitch (red.), *Sovetskaja derevnja glazami VTjK-OGPU-NKVD, 1918–1939. Dokumenty i materialy*, 4 volymer, [Den sovjetiska landsbygden med Tjekan-OGPU-NKVD:s ögon, 1918–1939], (Moskva 1998–2005). Om hungersnöden 1932–1933, se särskilt vol. 3: bok 2, 1932–1934 (Moskva 2005) med inledning av Viktor Danilov, Alexis Berelovitch, Nicolas Werth och Lennart Samuelson s. 7–36.

5. I deras postumt publicerade artikel "Den organiserade svältens: Till 70-årsminnet av den allmänna bondetragedin" (ry.) från samma år redogjorde Viktor Danilov och Ilja Zelenin, en annan av pionjärerna inom rysk agrarforskning, ingående för hur hungersnöden i olika delar av Sovjetunionen fortskred. De avslutade med argumentet, framfört vid den ovan nämnda konferensen den 9/3 2004, att ifall händelserna 1933 i Ukraina var att betrakta som folkmord så gällde detta i lika hög grad för flera andra regioner i Sovjetunionen, se *Otetjestvennaja istorija* (2004) s. 97–111, särskilt s. 109.

6. Viktor Petrovitj Danilov, *Istorija krestianstva Rossii v XX veke* [Rysslands bönders historia i 20:e seklet] (Moskva 2011).

7. Viktor Viktorovitj Kondrasjin, *Chebozagotovitel'naja politika v gody pervoj pjatiletki i ee rezultaty* (1929–1933 gg.), [Rekvissionspolitiken av spannmål under första femårsplanen och dess resultat], (Moskva 2014); Viktor V. Kondrasjin, *Golod 1932–1933 godov: Tragedija rossijskoj derevni* [Svältens åren 1932–1933: Den ryska landsbygdens tragedi] (Moskva 2018).

8. Viktor V. Kondrasjin (red.), *Golod v SSSR 1929–1934*, [Svältens i Sovjetunionen 1929–1934], Vol. 1: 1–2, 2 och 3 (Moskva 2011–2013); Viktor V. Kondrasjin (red.) *Posle "Velikogo perelo-*

I sammanhanget kan också framhållas att mycken grundforskning som publicerats av västeuropeiska och nordamerikanska specialister, bland andra Sheila Fitzpatrick, Andrea Graziosi, Lynne Viola, Robert Davies och Stephen Wheatcroft, har översatts till ryska. Här kan särskilt lyftas fram översättningen av de två sistnämndas empiriskt solida ekonomisk-historiska analyser i *Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933* samt Wheatcrofts kompletterande artiklar i större ryska dokumentsamlingar.⁹

Den ukrainska historiografin och historiepolitiken

I Ukraina hade under 1990-talet den tidigare tabubelagda historieskrivningen om svälten 1932–1933 gått långt, i synnerhet tack vare insatser av Stanislav Kultjitskij. Historikerna i Ukraina kunde komplettera verk från diasporan i Kanada och USA med egna, arkivbaserade dokument. Tämmligen snart kom historieskrivningen att länkas till Ukrainas historiepolitik, där svältkatastrofen 1932–1933 blev en hörnsten i den nya nationella självbilden.

Allt sedan den diaspora-initierade tolkningen av Holodomor som folkmord etablerats i det självständiga Ukraina på 1990-talet har en specifik ukrainsk historiepolitik stadfäst. Den allmänt förekommande svälten drabbade olika delar av Sovjetunionen från 1929 till 1932 och ses som en följd av kollektiviseringen. Väderförhållanden liksom angrepp av skadeinsekter ledde till drastiskt mindre skördar under 1931 och 1932. Däremot skulle den omfattande svältkatastrof, som under 1933 drabbade främst Ukraina, liksom norra Kaukasus med dess övervägande ukrainska befolkning, ha orsakats av specifika politiska beslut, fattade av Moskva och direkt riktade mot den ukrainska landsbygden.¹⁰ Efter en rad uttalanden och resolutioner av Ukrainas parlament och presidenter stadfästes synen på folkmordet Holodomor (ry. *morit golodom* att döda genom svält) genom lagen av den 28 november 2006. Holodomor framställs som avsiktligt framkallat för att systematiskt bryta ned folkets strävanden

ma": *Chlebozagotovki i chlebozakupki v SSSR. 1933–1934* [Efter "Den Stora Vändpunkten": Spannmålsinsamling och spannmålinköp i Sovjetunionen, 1933–1934] (Moskva 2018).

9. Robert W. Davies & Stephen G. Wheatcroft, *Gody goloda: Selskoe chozjajstvo SSSR, 1931–1933* (Moskva 2011).

10. Den ledande ukrainske forskaren Stanislav Vasiljevitsj Kultjitskij redovisar sin forskning i *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: An Anatomy of the Holodomor*, utgiven av Canadian Institute of Ukrainian Studies (Edmonton 2018).

efter ett fritt och oberoende Ukraina. Förnekande av Holodomor som folk mord, jämförbart med Förintelseförnekande, blev lagbrott. Det var med andra ord ett juridiskt paradigmsom som satte ramarna för ukrainska historiker. Den ukrainska tolkningen återfinns i ett tiotal artiklar i tidskriften *Osteuropas* specialnummer från 2004.¹¹

Det har hållits ett stort antal historikermöten, i Moskva lika väl som i Kiev, i Italien och USA, liksom på andra platser, där nya forskningsrön och tolkningar från respektive riktning har konfronterats i akademisk anda. Som exempel kan nämnas utgivningen på det ledande förlaget Rosspen av en grundläggande artikelsamling om den nutida rysk-ukrainska historiografin om svälten 1932–1933.¹² Verket innehåller bidrag av bland andra de ukrainska specialisterna Stanislav Kultjitskij, Valerij Vasiljev och Roman Serbyn, samt en klagörande, polemisk debatt under år 2008 mellan Kultjitskij och Kondrasjin i den ukrainska tidskriften *Den* [Dagen].

Den avgörande frågan är vilken av dessa två huvudtolkningar som finner mest solitt stöd i källorna, framför allt de samtida rapporterna, korrespondenserna och statistik.

Grundfrågan gäller ifall man kan belägga en avsikt från Stalins sida, från andra centrala eller regionala ledare om att avsiktligt framkalla, eller låta förvärra, den svält i Ukraina som man fick rapporter om redan under första halvåret 1932. Mot detta pekar det faktum att direktiv om att de obligatoriska spannmålsleveranserna från Ukraina successivt sänktes i flera omgångar under andra halvåret 1932, liksom att den redan 1932 nedskurna spannmålsexporten under 1933 ytterligare begränsades samt att brödsäd även importerades. Några direktiv, som att "svartlista" och bestraffa kolchoser som misslyckats lämna stipulerade mängder spannmål liksom att genomföra brutala husundersökningar på jakt efter gömda livsmedel inklusive brödsäd under vintern 1932–1933 pekar förvisso för den dominerande ukrainska tolkningen. Men å andra sidan finns i arkiven tvärtom åtskilliga data som motsäger folk mordstolk-

11. *Osteuropa* 54:12 (2004), temanummer: "Vernichtung durch Hunger: Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR", särskilt Gerhard Simon, "Holodomor als Waffe: Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus" s. 37–56; Wilfried Jilge, "Holodomor und Nation: Der Hunger im ukrainischen Geschichtsbild" s. 147–164, samt Valerij Vasil'ev, "Zwischen Politisierung und Historisierung: Der Holodomor in der ukrainischen Historiographie" s. 165–182.

12. Viktor V. Kondrasjin (red.), *Sovremennaja rossijsko-ukrainskaja istoriografija goloda 1932–1933 gg. v. SSSR*, (Moskva 2011).

ningen, exempelvis att spannmål under första halvåret 1933 i stor skala omdirigerades till svältdrabbade delar av Ukraina från bättre gynnade sovjetrepubliker. Likaså att statsmakterna under 1933 tog hand om tiotusentals hem- och föräldralösa barn som fyllde de ukrainska byarna och städerna.

I skärningen mellan akademiska traditioner

Mot denna bakgrund kan reflexioner göras kring Anne Applebaums bok om svälten i Ukraina. *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* publicerades 2017 och har – i likhet med annan litteratur som träffande betecknats som *history light*¹³ – översatts till ett tiotal språk däribland tyska, franska, italienska, spanska, danska, norska, svenska och polska. I sin recension i *The Guardian* framhöll Sheila Fitzpatrick, en nestor inom den sovjetiska socialhistoriska forskningen som bland annat skrivit *Stalin's Peasants*,¹⁴ idel förtjänster i Applebaums framställning. Hon riktar enligt min mening missvisande kritik mot att Anne Applebaum åberopat arkivforskning då det mestadels rör sig om publicerade arkivdokument. Vidare uppskattar Fitzpatrick vad hon tyckte sig se som Applebaums tydliga avstånd från den ukrainska traditionen att beteckna de miljontals svältoffren i Ukraina som utsatta för ett folkmord.¹⁵

Sheila Fitzpatrick är inte ensam om att således misstolka Applebaums resonemang i bokens slutkapitel om huruvida FN-konventionen om folkmord var tillämplig på Ukraina 1933 eller ej. Applebaum preciserade i ett inlägg på Facebook att hon tvärtom betraktade svälten i Ukraina som avsiktlig från sovjetmaktens sida, i syfte att undertrycka nationella strävanden.¹⁶ Detta föranleder Fitzpatrick att i sin tur ”dra tillbaka alla lovord över boken”. Sedan dess har Applebaums bok fortsatt att gene-

13. Denna något pejorativa term har använts av Ronald Gregory Suny för att skilja ut en kategori mellan akademiska verk och traditionell populärhistoria, en speciell företeelse där durkdrivna skribenter efter långa studier har publicerat internationella bästsäljare som både når den stora publiken och med behållning kan läsas av forskare. Se hans ”Debating Famine and Genocide”, *Contemporary European History* 27:3 (2018) s. 476–481.

14. Även Fitzpatricks *Stalin's Peasants* finns i den ryska informationssfären: *Stalinskie krestiane. Sotsialnaja istorija Sovetskoy Rossii v 1930-e gody, derevnya* (Moskva 2001).

15. Sheila Fitzpatrick, ”Red Famine by Anne Applebaum review—did Stalin deliberately let Ukraine starve?” *The Guardian* 25/8 2017: <<https://www.theguardian.com/books/2017/aug/25/red-famine-stalins-war-on-ukraine-anne-applebaum-review>> (26/1 2020).

16. Anne Applebaum, Reply to Sheila Fitzpatrick's review of *Red Famine*, se: <<https://www.facebook.com/anneapplebaumwp/posts/as-an-author-who-also-writes-reviews-i-generally-try-to-avoid-responding-to-revi/704110623118513/>> (26/1 2020).

rera både positiva och distanserat kritiska, akademiska omdömen. Anna Lukina har följt upp hur skiljaktigheterna mellan Fitzpatrick och Applebaum återspeglar en mer omfattande politisering av historiska diskurser, och svårigheterna att skilja ut de grundläggande forskningsrönen när ett eller annat överliggande politiskt paradigm tycks förutbestämma hur ett historiskt inlägg uppfattas.¹⁷

Bland forskare i väst kan noteras att Andrea Graziosi har sökt finna en koppling mellan de skilda svältkatastrofer som drabbade olika delrepubliker i Sovjetunionen, fast med betoning på att svälten 1933 i Ukraina hade just folkmordskaraktär.¹⁸ Frankrikes ledande Rysslandshistoriker Nicolas Werth hör likaså till dem som, i takt med att arkivmaterial blivit tillgängligt, ändrat sin uppfattning: från att år 1999 i *Kommunismens svarta bok* beskrivit svälten 1932–1933 som en oavsiktlig följd av Stalins brutala kollektivisering till att på 2000-talet omfatta tesen om Holodomor, det vill säga som folkmord till följd av politiska beslut enbart riktade mot Ukraina under 1933.¹⁹

Mark Tauger, specialist på sovjetisk agrarhistoria, har däremot framför allt förklarat svälten som en oförutsedd följd av de meteorologiska förhållanden och andra faktorer som påverkade skördeutfallen 1930 till 1933.²⁰ Tauger har kritiskt granskat Anne Applebaums *Red Famine*.²¹ Mottagandet i svensk dagspress har mestadels gjorts av kulturskribenter med en överlag refererande framställning, utan närmare granskning av vare sig tidigare forskning, motstridande tolkningar inom fältet eller egna reflexioner kring bokens källor.²²

17. Anna Lukina, "Applebaum vs. Fitzpatrick: Is History Political?" *Quillette*, 2/9 2017 <<https://quillette.com/2017/09/02/applebaum-vs-fitzpatrick-history-political/>> (26/1 2020).

18. Andrea Graziosi, "The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would its Consequences Be?", *Harvard Ukrainian Studies* 27:4 (2004–2005) s. 97–115.

19. Nicolas Werth, *Les Grande Famines Soviétiques* (Paris 2020).

20. Mark B. Tauger, *Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931–1933*, Carl Beck Papers, nr 1506 (2001).

21. Se Mark B. Tauger, "Review of Anne Applebaum's 'Red Famine: Stalin's War on Ukraine'", History News Network, The George Washington University 7/1 2018: <<https://historynewsnetwork.org/article/169438>> (26/1 2020).

22. För recensioner i svensk dagspress, se t.ex. Edward Lucas, "Skamlösa lögnen om Ukraina både då och nu", *Svenska Dagbladet* 2/9 2017; Hynek Pallas, "Strålande av Anne Applebaum om Stalins terror i Ukraina", *Dagens Nyheter* 2/10 2017; Mårten Ericson, "Med svälten som vapen", *Smedjan* 27/10 2017; Martin Kragh, "Röd hungersnöd: Mekanismerna som möjliggjorde Stalins folkmord", *Svenska Dagbladet* 22/11 2019; Adam Czejman, "Röd svält, röd glömska", *Göteborgs-Posten* 28/9 2017; Niklas Zennerteg, *Borås Tidning* 14/12 2019.

I kölvattnet av denna debatt mellan Sheila Fitzpatrick och Anne Applebaum om tillämpligheten av begreppet folkdöd på händelserna i Ukraina från slutet av 1932 till mitten av 1933, beslöt redaktionen för *Contemporary European History* att hålla ett rundabordsmöte. Där redovisar specialister som Andrea Graziosi, Norman Naimark, Arch Getty, Stephen Wheatcroft och flera andra i koncisa essäer sina motstridiga uppfattningar kring Anne Applebaums bok och de debatter som förts om Holodomor inte bara i Ukraina och Ryssland utan också i väst.²³

Det finns avslutningsvis anledning att hoppas att denna typ av meningsutbyten, genom analys av respektive tolkningars underlag i källorna, genom bättre vetenskaplig ansats vad gäller muntlig historia rörande sovjetepoken kan ge de stora synteser som ämnet kräver. Så länge historiepolitik, institutionaliserad eller informellt etablerad, lägger ett övergripande paradigms på presentationen av grundforskning kommer dessvärre varje framställning snarast att bedömas utifrån hur väl den passar in i det ena eller andra förutfattade mönstret.

23. "Soviet Famines", Roundtable. *Contemporary European History* 27:3 (2018) s. 432–481: <<https://doi.org/10.1017/S0960777318000279>> (26/1 2020).